

ՀԱՅԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՐԲ ԱՏԵԼՈՒԹՅԱՆ ԲՈՐԲՈՔՈՒՄԸ ԵՎ ԲՈՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՌԱՖԱՅԵԼ ԼԵՄԿԻՆԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄԻ

Նարեկ Պողոսյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացված հանցագործությունների դաժան պատկերները խոր հետք են թողել Ռաֆայել Լեմկինի հիշողության մեջ՝ էական ազդեցություն ունենալով նրա մտքերի ձևավորման վրա: Դրանք նպաստել են նաև նրա կողմից «ցեղասպանություն» հասկացության ձևավորմանը, ինչպես նաև այդ հանցագործության կանխարգելման և պատժի շուրջ առանձին միջազգային կոնվենցիա ստեղծելու գաղափարի զարգացմանը:

«Ցեղասպանության պատմություն» անավարտ աշխատության մեջ և այլ փաստաթղթերում Լեմկինն անդրադարձել է հայերի նկատմամբ ցեղասպանության իրագործման ժամանակ զանգվածային բռնությունների՝ փորձելով հասկանալ նաև ցեղասպանության իրողության նկատմամբ կոտորածների կազմակերպիչների և զոհերի հոգեբանական արձագանքը:

Լեմկինն ընդգծում է, որ Օսմանյան կայսրությունում հայերի ունեցած հասարակական դիրքը և մի շարք գործոններ, հատկապես տնտեսական հաջողությունները, առանցքային պատճառներ են դարձել երիտթուրքական կառավարիչների կողմից նրանց նկատմամբ ատելության բորբոքման համար: Եվ այս տեսանկյունից նա զուգահեռներ է անցկացնում Հայոց ցեղասպանության և Հոլոքոստի միջև՝ հայերի դրությունն Օսմանյան կայսրությունում համեմատելով հրեաների վիճակի հետ նացիստական Գերմանիայում:

Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ կիրառված հալածանքներն ու ատելությունը Լեմկինը մեծապես պայմանավորում է նաև կրոնական դրդապատճառներով: Նա վերլուծում է երիտթուրքական քարոզչության այն առանձնահատուկ դրվագները, որոնք նպատակ ունեին մեղադրելու հայերին՝ նրանց նկատմամբ թշնամանք սերմանելու և բռնություններ հրահրելու համար:

Բանալի բառեր՝ Ռաֆայել Լեմկին, Հայոց ցեղասպանություն, Օսմանյան կայսրություն, հայեր, բռնություններ, ատելություն, վայրագություններ:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 07.05.2025: Ընդունվել է տպագրության՝ 08.10.2025:

The article was submitted on 07.05.2025 and accepted for publication on 08.10.2025.

Статья поступила 07.05.2025 и была принята к публикации 08.10.2025.

Ինչպես հղել՝ Նարեկ Պողոսյան, «Հայերի նկատմամբ ատելության բորբոքումը և բռնությունները Ռաֆայել Լեմկինի հետազոտություններում», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 13, no. 2 (2025), 36-48:

How to cite: Narek Poghosyan, “The Spread of Hate and Violence Against Armenians in Raphael Lemkin’s Research,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 13, no. 2 (2025), 36-48.

Как ссылаться: Нарек Погосян, “Распространение ненависти и насилия в отношении армян в исследованиях Рафаэля Лемкина,” *Цехаспанagitakan андес* 13, no. 2 (2025), 36-48.

1 Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի «Երիտասարդ գիտաշխատողների հետազոտությունների աջակցության ծրագիր – 2025»-ի շրջանակներում (թեմայի ծածկագիրը՝ 25YR-6A028):

Ներածություն

Հայտնի իրավապաշտպան և իրավագետ Ռաֆայել Լեմկինը դեռ մանկուց խորապես հետաքրքրված էր էթնիկ, կրոնական և ռասայական խմբերի դեմ զանգվածային բռնությունների պատմական օրինաչափություններով²։ Նա իր գործունեության ընթացքում մանրակրկիտ փաստագրեց պատմության հոլովույթում առանձին խմբերի դեմ նպատակաուղղված բռնությունների դեպքերն, ինչպիսիք են Հայոց ցեղասպանությունը և գաղութատիրության նվաճումների ժամանակ կատարված վայրագությունները։ Այս համատեքստում նա նույնիսկ հասցրեց անդրադառնալ հին ժամանակներում տեղի ունեցած զանգվածային սպանություններին ու բռնություններին՝ ցույց տալով, որ ցեղասպանությունը բազում անգամներ տեղի է ունեցել պատմության ընթացքում, չնայած որ ճանաչված չի եղել որպես առանձին հանցագործություն։

Այդուհանդերձ, Լեմկինի հետաքրքրությունը միայն փաստերով կամ պատմական դեպքերի ուսումնասիրությամբ չէր սահմանափակվում. նա մտադիր էր առաջին անգամ գրել ցեղասպանության ամբողջական պատմությունը, որը պետք է լիներ իր գործունեության ամենակարևոր նվաճումը։ Նրա թողած գիտական ժառանգության մեջ պահպանվել են մեծ թվով գիտական հետազոտություններ, գրառումներ, որոնց մի մասը վերաբերում է հենց ցեղասպանության պատմությանը և ցեղասպանագիտության ասպարեզում ունի գիտական բարձր արժեք։

Լեմկինի տեսլականը ցեղասպանության համապարփակ պատմության վերաբերյալ արտացոլում է նրա ձգտումը՝ հասկանալու և կանխելու զանգվածային վայրագությունները։ Պատահական չէ, որ Լեմկինը «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի դերը դիտարկում էր հենց պատմական անհրաժեշտության համատեքստում։ Կարևորելով պատմության մեջ ցեղասպանություն երևույթի ուսումնասիրությունը՝ նա կարծում էր, որ «ցեղասպանության պատմությունը տալիս է մարդասիրական զգացումների արթնացման օրինակներ, որոնք աստիճանաբար բյուրեղացան միջազգային իրավունքի բանաձևերում»³։

«Ցեղասպանության պատմություն» անավարտ աշխատությունը

Լեմկինի անավարտ աշխատությունը, որը հաճախ կոչվում է «Ցեղասպանության պատմություն», արտացոլում է առաջին անգամ ողջ աշխարհում ցեղասպանությունների համապարփակ, համեմատական պատմություն ստեղծելու նրա ձգտումը։ Իսկ այս համեմատական մեթոդն իր ազդեցությունն է ունեցել ցեղասպանության հետագա ուսումնասիրությունների վրա՝ խրախուսելով գիտնականներին ուսումնասիրել տարբեր դեպքերի օրինաչափությունները, նմանություններն ու տարբերությունները։ «Ցեղասպանության պատմությունը» բաղկացած էր լինելու երեք կամ չորս հատորից։ Առաջին հատորը նվիրված էր լինելու ցեղասպանության տեսությանը, իսկ մյուս երեք

2 St'u Samuel Totten, Steven Jacobs (eds.), *Pioneers of Genocide Studies* (New Brunswick/London: Transaction Publishers, 2002), 366:

3 Douglas Irvin-Erickson, *Raphael Lemkin and the Concept of Genocide* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2017), 197.

հատորներում համակարգված քննարկվելու էին անտիկ շրջանում, միջնադարում և ժամանակակից փուլում ցեղասպանության 62 պատմական դեպքեր: Եվ երրորդ հատորի 39-րդ գլուխը նվիրված էր լինելու Հայոց ցեղասպանությանը⁴:

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Լեմկինի հետազոտությունները, սակայն, հիմնականում համակարգված չեն: Դրանցում կան բազմաթիվ մեջբերումներ, անունների, փաստերի ու ժամանակագրական սխալներ: Բացի այդ, գրվածքների զգալի մասի հեղինակային թվագրումը բացակայում է: Սակայն Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված Լեմկինի նյութերի ընդգրկուն ծավալը, ինչպես նաև այդ հանցագործության բնույթի, կազմակերպման մեխանիզմների և փուլերի վերաբերյալ նրա կատարած մանրակրկիտ դիտարկումները թույլ են տալիս ենթադրել, որ նա նպատակ ուներ այս պատմական իրադարձությունը խորապես վերլուծելու որպես համակարգված ցեղասպանագիտական ուսումնասիրության օրինակ: Հայոց ցեղասպանությունը նրա համար ոչ միայն միջազգային սարսափելի հանցագործություն էր, այլև հետագա ցեղասպանությունների կանխման համար անհրաժեշտ հիմնարար նախադեպ, որը պետք է վերլուծվեր իրավական, քաղաքական և մշակութային տեսանկյուններից: Ցավոք, Լեմկինի վաղաժամ մահը խոչընդոտեց այս հավակնոտ ծրագրի լիակատար իրագործումը, և հրապարակի վրա մնացին արժեքավոր, սակայն ամբողջականորեն չմշակված նյութեր⁵:

Հայերի նկատմամբ ատելության բորբոքումը և բռնությունները

Նյու Յորքում գործող Ամերիկայի հրեական պատմական ընկերակցությունում Ռ. Լեմկինի հավաքածուի տեսքով պահպանվող արխիվային նյութերի 8-րդ պահոցի 14-րդ թղթապանակում ներառված է հեղինակի 117-էջանոց ձեռագիրը հայերի կոտորածների վերաբերյալ, որը ստացել է «Հայերի կոտորածների մասին գրքաչափ ձեռագիր» անվանումը: Իսկ 8-րդ պահոցի 15-րդ թղթապանակում պահպանվել է Ռ. Լեմկինի՝ վեց էջից բաղկացած «Հայերի կոտորածների մասին համառոտ ձեռագիրը»: 9-րդ պահոցի՝ «Հայերի և ասորիների դեպքերը» վերնագիրը կրող 2-րդ թղթապանակում գետնեղված անտիպ գրառումների հետազոտությունները նույնպես վերաբերում են Հայոց ցեղասպանությանը⁶: Այլ թղթապանակներում կան տարբեր կարևոր նյութեր, որոնցում այս կամ այն տեսանկյունից անդրադարձ է կատարվում հայերի նկատմամբ հալածանքներին:

Բազմաթիվ աղբյուրներ, փաստաթղթեր ու վկայություններ օգտագործելով՝ Ռաֆայել Լեմկինն իր հետազոտություններում ներկայացնում է Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության ժամանակ հայերի նկատմամբ գործադրված բռնությունների ահասարսուռ դեպքերը:

4 St'u Steven Jacobs, "The Papers of Raphael Lemkin: A First Look," *Journal of Genocide Research* 1, no. 1 (1999): 110-114; Thomas Butcher, "A 'Synchronized Attack': On Raphael Lemkin's Holistic Conception of Genocide," *Journal of Genocide Research* 15, no. 3 (2013): 261:

5 St'u Նարեկ Պողոսյան, *Հայոց ցեղասպանության խնդիրը Ռաֆայել Լեմկինի ուսումնասիրություններում* (Երևան, ՀՅԺԻ, 2020):

6 St'u American Jewish Historical Society (AJHS), Raphael Lemkin Collection, P-154, Box 8, 9, https://archives.cjh.org/repositories/3/resources/13258/collection_organization, դիտվել է՝ 06.05.2025:

Ուշագրավ է, որ հայերի նկատմամբ Օսմանյան կայսրությունում իրականացված հանցագործությունների դաժան պատկերները խորապես տպավորվել էին իրավաբանի հիշողության մեջ: Նրա համար հատկապես ցնցող էր այն դրվագը, երբ ոճրագործները բացում էին հողի կանանց որովայնները և նորածին երեխաներին նետում գետը: Այս մասին են վկայում Լեմկինի փաստաթղթերում տեղ գտած վկայությունները: Իր նամակներից մեկում նա գրում է. «Կարող եմ հիշել մի քանի միջադեպեր. Հայոց ցեղասպանության ընթացքում հողի կանայք բռնաբարվում էին, հետո նրանց որովայնները բացում էին և երեխաներին դուրս հանելով նետում գետը: Կանանց թողնում էին ճանապարհին աներևակայելի ցավերի մեջ, որպեսզի նրանք մահանային տառապանքից: Նրանց բղավոցները սարսափի մեջ էին պահում մյուս կանանց, որոնք դեռ չէին ենթարկվել նույն ճակատագրին»⁷:

Ցեղասպանությանը վերաբերող մեկ այլ նյութում ևս Լեմկինն անդրադառնում է այս թեմային. «Կարող է խումբը ոչնչացվել ընտանիքները քայքայելու և ծնունդը կանխելու միջոցով: Իհարկե, կարող է: Եփրատ գետի երկայնքով հայերի տեղահանությունների ժամանակ քուրդ հրոսակները սրերով բացեցին հողի կանանց որովայնները և պտուղները նետեցին գետը: Կանայք կրում են այս ոճրագործության ողջ բեռը, քանի որ նրանք ազգի ապագա սերունդների կրողն են»⁸:

Լեմկինը մեկ այլ դեպքում էլ նշում է, որ հենց մայրերն էին իրենց երեխաներին նետում գետերը՝ վերջ տալու նրանց տառապանքներին⁹: Այս դրվագի դեպքում արդեն գործ ունենք միտումնավոր այնպիսի պայմանների ստեղծման հետ, որոնք ուղղված էին խմբի ամբողջական կամ մասնակի ֆիզիկական ոչնչացմանը¹⁰: Այս կապակցությամբ Լեմկինը նշում է. «Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայերը տեղահանվեցին. նրանք 1 մլն 400 հազար էին, ովքեր գնում էին Հալեպի կողմը: Երբ տեղահանվածները՝ տղամարդիկ և կանայք, հասան նշանակված վայրը, նրանց թիվը պակասել էր՝ հասնելով 10 տոկոսի. 90 տոկոսը մահացել էր հոգնածությունից, սովից, ժանտախտից և ճանապարհին իր նկատմամբ դաժան վերաբերմունքից... Դա ցեղասպանության հանցագործություն էր. սպանել դաժանորեն կամ դաժանությամբ աստիճանաբար մահվան հասցնել՝ չկա էական տարբերություն»¹¹:

Ցեղասպանություն հանցագործության վերլուծությանը նվիրված մեկ այլ հետազոտության մեջ Լեմկինը նկատում է. «Երթի ընթացքում հսկիչները և հարևան գյուղերի քուրդ բնակչությունը կոտորում էին տեղահանվածներին: Տղամարդիկ և երեխաները սպանվում էին և նետվում Եփրատ գետը: Նրանք ընտրում էին ամենազեղեցիկ կա-

7 Նույն տեղում, Box 2, Folder 2, Correspondence to Len Peterson, August 9, 1949, 1.

8 Նույն տեղում, Box 7, Folder 3, Manuscript on Genocide, February 2, 1951, 3.

9 Տե՛ս նույն տեղում, Box 8, Folder 14, Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians, 62:

10 Տե՛ս «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածի երրորդ կետը՝ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf, դիտվել է՝ 06.05.2025:

11 AJHS, Box 7, Folder 3, Le Crime de Genocide, January 22, 1949, 2.

նանց և վաճառում կամ բռնաբարում նրանց, խոշտանգումները և մյուս վայրագություններն աննկարագրելի էին»¹²:

Հենց այսպիսի սարսափելի իրադարձությունների մասին տեղեկություններն էին, որ մեծ ազդեցություն ունեցան Լեմկինի մտքերի վրա ու նպաստեցին նրա կողմից «ցեղասպանություն» հասկացության ձևավորմանը և այս հարցի շուրջ առանձին կոնվենցիայի ստեղծմանը:

Հայերի կոտորածների վերաբերյալ իր նյութերում Լեմկինը հատուկ անդրադարձ է կատարում ոչ միայն կանանց, այլև որբերի նկատմամբ ցեղասպանության իրագործման ժամանակ դրսևորված դաժան և անմարդկային վերաբերմունքին, որի առնչությամբ նրա գրառումներում ներկայացված են համապատասխան փաստեր, այդ թվում նաև՝ Թալեաթի հեռագրերը՝ ուղղված Հալեպի կառավարությանը, որոնցից մեկում նա նշում է. «Հորդորում եմ, որ մանկատները չընդունեն այդ երեխաներին, և ոչ մի փորձ չարվի նրանց համար հատուկ որբանոցներ հիմնելու համար»¹³:

Լեմկինը փորձում էր նաև հասկանալ ցեղասպանության նկատմամբ կոտորածների կազմակերպիչների և զոհերի հոգեբանական արձագանքը: Նա ծանոթ էր Օսմանյան կայսրությունում հայերի ունեցած դերակատարությանը և ունակություններին, որոնք կարող էին հիմք դառնալ նրանց նկատմամբ ատելության բոլորքքման համար: Ուստի նա գրում է. «Հայերը ստիպված էին հիմնվել իրենց մտավոր ունակությունների և հմտությունների վրա՝ գոյատևելու մի երկրում, որը նրանց տրամադրում էր այնքան քիչ իրավունքներ, որ նրանք, թուրքերի մեջ լինելով, գրեթե մենաշնորհ էին ձեռք բերել առևտրում, ինչի հետևանքով վաստակում էին Թուրքիայի հարստության մեծ մասնաբաժինը: Հայերն, ունենալով բարձր ինտելեկտ և առևտրային գերազանց ունակություններ, փող էին կուտակում իրենց գրպաններում, մինչդեռ թուրքերի աղքատությունն աճում էր: Դա է պատճառը, որ հայերն ամենաատելի մարդիկ էին Արևելքում, շատ դեպքերում՝ անարդարացիորեն և անարդար ընդհանրացման հետևանքով»¹⁴: Այս համատեքստում պետք է նկատել, որ Լեմկինը ցեղասպանությունը դիտարկում էր որպես հուզական երևույթ, որի դեպքում ոճրագործները զոհերի նկատմամբ համապատասխան հուզական վերաբերմունք են ձևավորում¹⁵:

Իր հավաքածուում պահպանված մեկ այլ հետազոտական նյութում Լեմկինը նշում է, որ հայերի մոտ զարգացել էին որոշ հատկանիշներ, որոնք օտարացնում էին նրանց ընդհանուր բնակչությունից ու դարձնում խոցելի մեղադրելու համար: «Նրանք արձագանքում էին մեծացող ճնշումներին՝ դառնալով ավելի հավակնոտ և տնտեսապես, մշակութապես ու սոցիալապես ինքնաբավ: Նրանք բարգավաճում էին, և նրանց մեջ կային հարուստ վաճառականներ, բանկիրներ: Նրանք զարգանում էին որպես հմուտ բանվորների և արհեստավորների խոշոր դաս մի երկրում, որը հիմնականում բնա-

12 AJHS, Box 7, Folder 3, Le Genocide (Social), undated, 3.

13 AJHS, Box 9, Folder 2, Armenians and Assyrians, The Armenian Case, undated, notecard 16, verso.

14 AJHS, Box 8, Folder 14, Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians, 94.

15 Sh'u Raphael Lemkin, "The Concept of Genocide in Social and Individual Psychology," reel 3, Box 2, Folder 3, Raphaël Lemkin Papers, Manuscript and Archives Division, New York Public Library, New York, 1-2:

կեցված էր ոչ հմուտ և անգրագետ մարդկանցով: Նրանք նվիրված քրիստոնյաներ էին և, ի հավելումն դրա, եռանդուն գիտնականներ: Նրանք հիմնում էին սեփական բարեգործական հաստատությունները, հիվանդանոցները և դպրոցները: Մի գրող կարծում է, որ նրանք զարգացրել են անհատականությանը բնորոշ գծեր. ժողովուրդ, որը մշտապես ենթարկվել է ճնշումների և գոյատևել անբարենպաստ պայմաններում: Այս բոլոր գործոնները խոր անդունդ ստեղծեցին նրանց և կայսրության մյուս ժողովուրդների միջև, և այդպիսով ճգնաժամի ժամանակ կասկածամտության մթնոլորտը նրանց նկատմամբ աճեց»¹⁶:

Հարկ է ընդգծել, որ Լեմկինը չի կենտրոնանում այն հանգամանքի վրա, որ երիտթուրքերը հայերին պիտակավորում էին որպես «դավաճաններ» ու Օսմանյան կայսրության համար «վտանգավոր տարրեր», իսկ մի շարք դեպքերում նրանց նույնիսկ մարդ չէին համարում ու համեմատում էին ուռուցքի կամ մանրէների հետ, որոնք պետք է ոչնչացվեին: Դրա փոխարեն Լեմկինը զուգահեռներ է անցկացնում Հայոց ցեղասպանության և Հոլոքոստի միջև՝ հայերի դրությունն Օսմանյան կայսրությունում համեմատելով հրեաների դրության հետ Գերմանիայում: Նա ընդգծում է, որ թե՛ հայերի և թե՛ հրեաների տնտեսական առաջընթացը նախադրյալներ էր ստեղծում նրանց նկատմամբ ատելության բորբոքման և ցեղասպանության իրագործման համար: «Հայերի դրությունն Օսմանյան կայսրությունում շատ նման էր հրեաների դրությանը Գերմանիայում: Հայերը կայսրության աշխատասեր քաղաքացիներն էին՝ արհեստի և մտավոր ունակությունների տաղանդով: Նրանք առևտրում ունեին նույն ձիրքն, ինչ հրեաները, և ասիական Թուրքիայում հայերն էին, ովքեր հմուտ, աշխատասեր և բիզնեսի մարդիկ էին: Թուրքիայում յուրաքանչյուր քաղաք ուներ իր բարեկեցիկ հայկական թաղամասը, տեղական արհեստագործության, մտավոր կյանքի և առևտրի կենտրոնը»¹⁷, - նշում է իրավաբանն իր ձեռագրում:

Թերևս որպես ցեղասպանությունների պատմությունն ուսումնասիրող՝ Լեմկինը հաշվի էր առել, որ Հայոց ցեղասպանության և Հոլոքոստի միջև տարվող զուգահեռները և համեմատությունները հնարավորություն են տալիս բացահայտելու ցեղասպանության իրագործմանն առնչվող որոշակի օրինաչափություններ: Ընդ որում, Լեմկինն իր թղթերում առանձնակի փաստում է, որ և՛ Հայոց ցեղասպանության, և՛ Հոլոքոստի իրագործման հիմքում ընկած է եղել հայերին և հրեաներին՝ որպես առանձին խմբերի ոչնչացնելու մտադրությունը. «[«Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի – Ն.Պ.] երկրորդ հոդվածը խոսում է կոնկրետ մարդկային խմբին ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն ոչնչացնելու մտադրության մասին՝ որպես այդպիսին: Բառերն ավելացվել են այն նպատակով, որ համապատասխանեցվեն այնպիսի իրավիճակների, երբ ոչ ամբողջ խումբն է ոչնչացվում: Օրինակ՝ հրեաների դեպքում ողջ 16-միլիոնանոց հրեական ցեղը (Հիտլերի) վերահսկողության տակ չէր: Վեց միլիոն հրեաների ոչնչացումը նրա կողմից նշանակում է հրեա ազգի մասնակի ոչնչացում, որը պետք է որակվի որպես

16 AJHS, Raphael Lemkin Collection, P-154, Box 9, Folder 2, Armenians and Assyrians, The Armenian Case, undated, notecard 36.

17 Նույն տեղում, Box 8, Folder 14, Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians, 93.

ցեղասպանություն: 1.2 միլիոն հայեր ոչնչացվեցին: 1916 թ. նրանք ներկայացնում էին հայ ժողովրդի զգալի մասը, բայց ոչ ամբողջ հայ ժողովուրդը: Այս խոսքերն արդեն հաստատում են երկրորդ հոդվածը՝ ցույց տալով, որ հանցագործները մտադիր են եղել ոչնչացնել խմբին: Ոչնչացում նշանակում է այնպիսի գործողությունների իրականացում, որոնք հանգեցնում են խմբի վերացմանը: Հրեաները, հայերը, կաթոլիկները և բողոքականներն անցյալում ոչնչացվել են միայն այն պատճառով, որ նրանք տվյալ կրոնական և ազգային խմբերին էին պատկանում: Վերաբերմունքն անհատապես հրեայի, հայի, կաթոլիկի կամ բողոքականի նկատմամբ էական չէ»¹⁸:

Մյուս կարևոր գործոնը, որով Ռաֆայել Լեմկինը պայմանավորում է Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ ատելությունը և կիրառվող հալածանքները, կրոնական դրդապատճառներն են, քանի որ, ըստ նրա, Ղուրանի հիմնարար սկզբունքները հակասում են քրիստոնեության ուսմունքին¹⁹:

Լեմկինն անդրադառնում է Ղուրանի սկզբունքին, համաձայն որի, մահմեդականությունից բացի, մյուս կրոնները պետք է ոչնչացվեն, և ներկայացնում մի աղոթք, որն օգտագործվում էր Թուրքիայում և Կահիրեի Ազհար համալսարանում տասը հազար մահմեդական ուսանողների կողմից. «Օ՛, Ալլահ, ոչնչացրո՛ւ անհավատներին, քո թշամիներին և կրոնի թշամիներին: Օ՛, Ալլահ, դարձրո՛ւ նրանց երեխաներին որբեր, պղծիր նրանց բնակավայրերը, սայթաքեցրո՛ւ նրանց ոտքերն ու նրանց հարստությունը՝ որպես ավար տո՛ւր մահմեդականներին»²⁰:

Ղուրանի որոշ հիմունքներ, ըստ Լեմկինի, ազդեցություն են ունեցել թուրքերի արարքների վրա: Նա իր գրքաչափ ձեռագրում անգամ հատվածներ է ներկայացնում Ղուրանից, որոնցում կան անհավատների դեմ պատերազմելու և նրանց սպանելու դրույթներ. ««Օ՛, մարգարե՛, պատերազմ սկսի՛ր անհավատների դեմ ու անողոր եղիր նրանց նկատմամբ, և նրանց բնակարաններում կլինի դժոխք» (զուլա 9): «Տե՛ր, ոչնչացրո՛ւ հրեաներին և քրիստոնյաներին», - Մուհամեդի վերջին աղոթքը նախքան իր մեռնելը»²¹:

Օսմանյան կայսրության՝ հայերի նկատմամբ վարած քաղաքականությունը, «ցեղասպանություն» եզրույթի հեղինակի պատկերացմամբ, նպատակ էր հետապնդում բնաջնջելու կայսրությունում ապրող ոչ մահմեդականներին, որոնք խաթարում էին կայսրության միատարրությունը²²: Օսմանյան իշխանություններն իրենց նպատակին հասնելու համար մահմեդականներին գրգռում էին հայերի դեմ և նախապես պլանավորել էին իրենց գործողությունները: Այնուամենայնիվ, Լեմկինն առավել մեծ նշանակություն է տալիս կրոնական գործոնին, չնայած որ իրականում օսմանյան իշխանություններն իսլամն օգտագործում էին որպես քող՝ պանթուրքիստական և հայերի հայրենիքին տիրանալու ծրագրերի իրականացման համար: Երիտթուրք պարագլուխ-

18 Նույն տեղում, Box 6, Folder 2, The Truman Doctrine, the Marshall Plan, and the U.N. Action on Genocide, March 29, 1948, 1, 2.

19 Տե՛ս նույն տեղում, Box 8, Folder 14, Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians, 85:

20 Նույն տեղում:

21 Նույն տեղում, 86:

22 Տե՛ս նույն տեղում, 90:

ները պարզապես կարողացան շահարկել կրոնի գործոնը: Նրանք հիմնականում արեւիստներ էին ու անտարբեր էին կրոնի նկատմամբ²³: Ընդհանուր առմամբ ցեղասպանություն երևույթի իրագործման դրդապատճառները Լեմկինը դասակարգում է հետևյալ կերպ՝ անհանդուրժողականություն, կրոնական ատելություն, ռասայական ատելություն, ազահություն, իշխանության նկատառում, սպանություն ունանց ոգևորության համար և քավության նոխագ դարձները²⁴:

Այս համատեքստում էլ Լեմկինն իր նյութերում ներկայացնում է նաև երիտթուրքական քարոզչության այն յուրահատուկ դրվագները, որոնք պետք է հնարավորություն տային հայերի նկատմամբ ատելություն բորբոքելու և բռնություններ իրականացնելու: Այդպիսի քարոզչության օրինակներից էր այն, թե իբր հայերը Վանում ապստամբություն են բարձրացրել: Սակայն Լեմկինը նշում է, որ հայերի արտաքսումն սկսվել էր նախքան Վանի դեպքերը²⁵: Մյուս կողմից էլ նա նկատում է, որ թուրքերը փորձում էին իրենց մեղքը խեղդել հայկական ապստամբությունների մասին խոսակցությունների մեջ: Իսկ այդ մեղադրանքը հերքվում է թուրքական կառավարության փաստաթղթերով: «Անշուշտ, կանայք, երեխաները և ծերերը չէին կարող բոլորը ներգրավված լինել ապստամբության մեջ: Այս անմեղ մարդկանց նկատմամբ ոչ մի մեղադրանք չի առաջադրվել, բացի այն, որ նրանք հայեր են»²⁶, - նկատում է իրավաբանը:

Մյուս կողմից՝ հարկ է նկատել, որ Վանում հայերն ինքնապաշտպանության էին դիմել՝ կոտորածներին դիմագրավելու տեսանկյունից այլ ելք չունենալով²⁷: Սակայն մինչ օրս էլ թուրքական քարոզչությունը ճիգեր է գործադրում հերքելու Հայոց ցեղասպանության փաստը մի թեզով, ըստ որի՝ հայերն ապստամբել էին Օսմանյան կայսրության դեմ²⁸:

Լեմկինն ընդգծում է, որ ընդհանուր առմամբ օսմանյան իշխանությունները փորձում էին հայերին ներկայացնել որպես խռովարար տարր: Նրա անտիպ նյութերում

23 St' u Ариадна Тыркова, *Старая Турция и младотурки. Годъ въ Константинополе* (Петроградъ: тип. Б.М. Вольфа, 1916), 137; Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's story* (Garden City, N.Y.: Doubleday, 1918), 322-323; Halide Edib, *The Turkish Ordeal: Being the Further Memoirs of Halide Edib* (New York and London: The Century Co., 1928), 318; Բիֆաթ Մեվլան Զադե, *Օսմանյան յեղափոխության մութ ծալքերը և Իթթիհատի հայաջինջ ծրագիրները* (Երևան, ԿՓՀ, 1990), 70-71: Շուշան Խաչատրյան, «Երիտթուրքերի գաղափարախոսական ուղենիշները: Կրոնը՝ քաղաքականության, քաղաքականությունը՝ կրոնի մեջ», *Տեղասպանագիտական հանդես* 4, no. 1 (2016), 131:

24 St' u Raphael Lemkin, *Lemkin on Genocide*, ed. Steven L. Jacobs (Lanham: Lexington Books, 2012), 20:

25 St' u AJHS, Raphael Lemkin Collection, P-154, Box 9, Folder 2, Armenians and Assyrians, The Armenian Case, undated, notecard 3:

26 "Dr. Lemkin, Father of Genocide Convention, Reviews Work Relating to Turkish Massacres," *Hairenik Weekly*, January 1, 1959, <http://asbarez.com/59792/lemkins-hairenik-weekly-article-50-years-later-a-powerful-reminder/>, դիտվել է՝ 07.06.2025.

27 St' u Vahakn Dadrian, *The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification* (Cambridge, MA and Toronto: Zoryan Institute, 1999), 13:

28 Թուրքական թեզերի վերաբերյալ տե՛ս, օրինակ, Ahmet Can Öktem, *A Review of the 1915 Van Revolt - before and after, Arguments and Distortions*, Center of Eurasian Studies, No. 2021/63, <https://avim.org.tr/en/Yorum/A-Review-of-the-1915-Van-Revolt-Before-and-After-Arguments-and-Distortions>, դիտվել է՝ 20.02.2025; Güzin Çaykiran, "The Armenian Revolt in Van: Insights from Military History Documents," *Review of Armenian Studies* 48 (2023): 127-155:

հայերի դեմ ուղղված կեղծ մեղադրանքների շարքում հիշատակվում է, որ երիտթուրքական կառավարությունը հրապարակեց մի գիրք՝ «Հայկական անջատողական շարժումը» վերնագրով, որը ներառում էր մտացածին հրապարակումների պատճեններ և գեներալի պահեստների լուսանկարներ: Ընդ որում, այս թեմայի շուրջ գրառման մեջ Լեմկինը ներկայացնում է Առնոլդ Թոմսթրի տեսակետը, ով նշում է ցեղասպանության իրագործման հարցում թուրքերի առաջ քաշած երեք արդարացումները.

1. Հայկական ապստամբությունը Վանում (հայերը գեներ վերցրին միայն ինքնապաշտպանության համար, և պատասխանատվությունն ընկնում էր կառավարության վրա):

2. Ռազմամթերքի պաշարներ (հայերը փորձում էին պահել իրենց գեներները՝ զինված քրդերից պաշտպանվելու համար, բայց նրանց պահած գեների քանակը մեծապես չափազանցված է իշխանությունների կողմից):

3. Ռուսաստանի հայերը կռվում էին թուրքերի դեմ (ռուսները կարող էին սպանել նաև լեհական բնակչությանը, քանի որ մեկ լեհական կամավորական գունդ կռվում էր Ավստրո-Հունգարիայի կողմից)²⁹:

Նա ներկայացնում է նաև Հալեպի կառավարությանն ուղղված Թալեաթի հրամանագիրը, որում նշվում է. «Կատարելով հայերի ապստամբ գաղափարներին ու գործերին վերաբերող փաստաթղթեր ուսումնասիրելու և ձեռք բերելու իր պարտականությունները՝ Մուստաֆա Նեյլ էֆենդիի գլխավորությամբ Ուրֆա ուղարկված կոմիտեն հետաքննություն կանցկացնի... (այստեղ նշված կոմիտեն հրատարակել է «Հայկական անջատողական շարժում» հատորը)»³⁰: Այս կոմիտեն փորձեց նշված գրքում ապացուցել, թե իբր հայերն իսկապես սպառնալիք էին Օսմանյան կայսրության գոյության համար, ուստի կառավարությունն իր հերթին պարտավորվել էր աքսորել նրանց: Սակայն պարզ է, որ դա արվել էր հայերի նկատմամբ ատելություն բորբոքելու և նրանց նկատմամբ գործողություններն արդարացնելու նպատակով:

Արամ Անտոնյանն իր «Նայիմ բեյի հուշեր. հայերի տեղահանման և ջարդերի վերաբերյալ թուրքական պաշտոնական փաստաթղթեր» աշխատության մեջ նկատում է, որ նշված գրքում ամենաուժեղ ապացույցը հայերից հավաքված գեների լուսանկարներն են. «Դրանց թվում կային Կոստանդնուպոլսի մերձակա գավառներում հայտնաբերված ռումբերի լուսանկարներ: Այս ռումբերը պատրաստել է Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը՝ համագործակցելով «Իթթիհադ»-ի կոմիտեի հետ, որպեսզի Թուրքիայում արձագանքի դեպքում, ինչպես եղավ 1909 թ. մարտի 31-ին Սահմանադրության հռչակումից անմիջապես հետո, հայերն ու երիտթուրքերը կարողանան կողք կողքի պայքարել հետադիմական ուժերի դեմ»³¹: Այնպես որ եթե նման ռումբեր էլ պահվել են, ապա երիտթուրքերը տեղյակ են եղել, և Օսմանյան կայսրության գոյության համար դրանք վտանգ չէին կարող ներկայացնել:

29 St'u AJHS, Raphael Lemkin Collection, P-154, Box 9, Folder 2, Armenians and Assyrians, The Armenian Case, undated, notecard 6, verso:

30 Նույն տեղում, recto:

31 Aram Andonian, *The Memoirs of Nairn Bey: Turkish Official Documents Relating to the Deportation and the Massacres of Armenians* (London: Hodder and Stoughton, 1920), 65.

Հարկ է նկատել, որ չնայած Գերմանիայում էր, որ առաջին անգամ թուրքական կառավարությունը հրատարակեց որոշ ակբուններ՝ հայերի մեղքն «ապացուցելու» նպատակով, սակայն հենց գերմանացի պաշտոնյաներն էին հերքում դրանք: Այսպես՝ Օսմանյան կայսրությունում Գերմանիայի դեսպան Հանս Փոն Վագենհայմը գեկուցում էր Բեռլին, որ Սահմանադրության ընդունումից ի վեր հայերը հրաժարվել են հեղափոխության վերաբերյալ մտքերից, իսկ Էրզրումի վիլայեթում փոխհյուպատոս Շոյբներ Ռիխտերը բազմիցս շեշտում էր, որ հայերի մոտ ոչ գեներ, ոչ կոմպրոմատներ չեն հայտնաբերվել³²: Այլ է խնդիրը, որ մի շարք հայկական բնակավայրերում ուղղակի պատրաստվել են ինքնապաշտպանության, որպեսզի կարողանան դիմագրավել թուրքական հարձակումներին:

Մյուս կարևոր իրողությունը, որին ուշադրություն է դարձրել Լեմկինս իր փաստաթղթերում, հայերի դեմ ուղղված թուրքական կեղծ քարոզչության հնարքներն են: Սրա առնչությամբ նա նշում է. «Թուրքերը չալմա էին հագցնում մահացած հայերին և քուրդ կանանց բերում նրանց վրա լացելու համար: Լուսանկարներ էին արվում՝ ապացուցելու եվրոպացիներին, որ քրդերին հայերն են սպանել»³³: Մյուս հնարքն էլ այն էր, որ թուրքական կառավարությունը պնդում էր, որ տեղահանությունների ընթացքում հայերը մահացել են բնական մահով, այլ ոչ թե սպանվել են³⁴: Եվ մինչ օրս Հայոց ցեղասպանության ժխտման հիմնական թեզերից մեկն այն է, որ 1915-1918 թվականներին հայերը հիմնականում մահացել են ոչ թե զանգվածային սպանությունների և կազմակերպված ցեղասպանության հետևանքով, այլ այլընտրանքային պատճառներով, ինչպիսիք են պատերազմական պայմանները, սովը, հիվանդությունները և ապստամբությունները: Այս թեզը բազմիցս արծարծվում է Թուրքիայի պետության, որոշ թուրք պատմաբանների և այլ ժխտողական շրջանակների կողմից:

Որպես հայերի՝ իբրև խռովարար տարրի դեմ քարոզչական մեղադրանքների արտահայտման օրինակ Լեմկինի փաստաթղթերում բերվում է հենց հայերի արտաքսման վերաբերյալ Օսմանյան կառավարության հրամանի տեքստը. «Մեր հայրենակիցները, որոնք Օսմանյան կայսրության ազգային տարրերից մեկն են, որպես անցյալ տարիների դրդման հետևանք, ընդունել են հասարակական կարգը խանգարելու բազմաթիվ կեղծ գաղափարներ... և քանի որ նրանք համարձակվեցին միանալ իրենց գոյատևման թշնամիներին, որոնք պատերազմի մեջ են մեր պետության դեմ, մեր կառավարությունն ստիպված է ձեռնարկել արտակարգ միջոցառումներ և զոհաբերություններ անել թե՛ պետության կարգի պահպանման և անվտանգության ապահովման, թե՛ բարօրության, թե՛ հայկական համայնքի գոյության համար: Հայերին պետք է ուղարկել հեռու վայրեր...»³⁵:

Այսպիսով՝ Լեմկինը տարբեր փաստական նյութերի հիման վրա հատուկ ուշադ-

32 Տե՛ս Ռոլֆ Հոսֆելդ, *Մահ անսպասում: Հայոց ցեղասպանությունը* (Երևան, Կոնրադ Ադենաուերի հիմնադրամ, 2022), 192:

33 AJHS, Raphael Lemkin Collection, P-154, Box 9, Folder 2, Armenians and Assyrians, The Armenian Case, undated, notecard 4.

34 Տե՛ս նույն տեղում, notecard 5, recto:

35 Նույն տեղում, verso.

րություն է դարձրել ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության ժամանակ Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրագործված դաժանություններին ու բռնություններին, որոնք ցեղասպանություն հանցագործության բաղկացուցիչ մաս են կազմում, այլև այն պայմաններին, մասնավորապես՝ Օսմանյան կայսրությունում հայերի դիրքին ու կարողություններին և նրանց ուղղված քարոզչական մեղադրանքներին, որոնք ճանապարհ են հարթել էթնիկ ու կրոնական ատելություն բորբոքելու համար:

THE INCITEMENT OF HATRED AND VIOLENCE AGAINST ARMENIANS IN RAPHAEL LEMKIN'S RESEARCH

Narek Poghosyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

SUMMARY

The article discusses how the brutal imagery of crimes committed against Armenians in the Ottoman Empire left a profound mark on Raphael Lemkin's memory, significantly influencing the development of his ideas. These events also contributed to his formulation of the concept of "genocide" and the development of the idea of establishing a separate international convention for the prevention and punishment of this crime.

In his unfinished work *History of Genocide* Lemkin examined the mass violence carried out during the Armenian Genocide, seeking to understand the psychological responses of both the organizers of the massacres and their victims.

He emphasizes that the social status and defining characteristics of Armenians in the Ottoman Empire—particularly their economic success—played a crucial role in inciting hatred against them by the Young Turk leadership. In this regard, Lemkin draws parallels between the Armenian Genocide and the Holocaust, comparing the situation of Armenians in the Ottoman Empire to that of Jews in Nazi Germany.

Lemkin also attributes the persecution and hatred against Armenians in the Ottoman Empire largely to religious motivations. He analyzes specific aspects of Young Turk propaganda, which aimed to accuse Armenians, instill hostility toward them, and incite acts of violence.

Keywords: Raphael Lemkin, Armenian Genocide, Ottoman Empire, Armenians, violence, hatred, atrocities.

РАСПРОСТРАНЕНИЕ НЕНАВИСТИ И НАСИЛИЯ В ОТНОШЕНИИ АРМЯН В ИССЛЕДОВАНИЯХ РАФАЭЛЯ ЛЕМКИНА

Нарек Погосян,
Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается, как ужасающие образы преступлений, совершённых против армян в Османской империи, оставили глубокий след в памяти Рафаэля Лемкина, значительно повлияв на формирование его взглядов. Эти события также способствовали выработке им концепции «геноцида» и развитию идеи о создании отдельной международной конвенции для предотвращения и наказания этого преступления.

В своей незавершённой работе “История геноцида” Лемкин исследовал массовое насилие, совершённое во время Геноцида армян, стремясь также понять психологическую реакцию как организаторов массовых убийств, так и их жертв.

Он подчёркивает, что социальное положение и характерные особенности армян в Османской империи, особенно их экономические успехи, сыграли важную роль в разжигании ненависти к ним со стороны руководства младотурков. В этом контексте Лемкин проводит параллели между Геноцидом армян и Холокостом, сравнивая положение армян в Османской империи с положением евреев в нацистской Германии.

Лемкин также объясняет преследование и ненависть к армянам в Османской империи в значительной степени религиозными мотивами. Он анализирует ключевые элементы младотурецкой пропаганды, направленной на обвинение армян, разжигание враждебности к ним и подстрекательство к насилию.

Ключевые слова: Рафаэль Лемкин, Геноцид армян, Османская империя, армяне, насилие, ненависть, зверства.

REFERENCES

Hosfeld, Rolf. *Մահ անապատում: Հայոց ցեղասպանությունը* [Death in the Desert: The Armenian Genocide]. Yerevan: Konrad Adenauer Foundation, 2022;

Khachatryan, Shushan. «Երիտթուրքերի գաղափարախոսական ուղենիշները: Կրոնը՝ քաղաքականության, քաղաքականությունը կրոնի մեջ» [The Young Turks' Ideological Guidelines: Religion in Politics and Politics in Religion]. *Ts'eghaspanagitakan handes* 4, no. 1 (2016);

Melvan Zade, Rifat. *Օսմանյան յեղափոխության մութ ծալքերը և Իթթիհատի հայաջինջ ծրագիրները* [The Dark Side of the Ottoman Revolution and the Armenian Genocide Plans of Ittihad]. Yerevan: KP'H, 1990;

Poghosyan, Narek. *Հայոց ցեղասպանության խնդիրը Ռաֆայել Լեմկինի ուսումնասիրություններում* [The Problem of the Armenian Genocide in the Studies of Raphael Lemkin]. Yerevan: AGMI, 2020;

Tyrkova, Arianda. *Старая Турция и молодотурки. Годъ въ Константинополе* [Old Turkey and the Young Turks. A Year in Constantinople]. Petersburg, B. M. Vol'fa, 1916.

Հեղինակի մասին

About the author

Об авторе

Նարեկ Պողոսյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Վահագն Դադրյանի անվան համեմատական ցեղասպանագիտության բաժնի գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայոց ցեղասպանության խնդրի ուսումնասիրությունը Ռաֆայել Լեմկինի կողմից, տեխնոլոգիական առաջընթացը և ցեղասպանության իրագործման ռիսկերը, ցեղասպանությունների առանձին օրինակներ (Բանգլադեշ, Կամբոջա, Թիմոր, Անֆալ և այլն), համեմատական ցեղասպանագիտություն, էլիտիցիդ:

Էլ. փոստի հասցե՝ poghosyan.narek@genocide-museum.am

Narek Poghosyan, PhD in History, Researcher at the Comparative Genocide Studies Department named after Vahakn Dadrian, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields: a study of the Armenian Genocide by Raphael Lemkin, technological progress and the risks of committing genocide, other genocides (Bangladesh, Cambodia, Timor, Anfal campaign, etc.), comparative genocide studies, eliticide.

E-mail: poghosyan.narek@genocide-museum.am

Нарек Погосян, кандидат исторических наук, научный сотрудник Отдела сравнительного геноцидоведения им. Ваагна Дадряна Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований: изучение проблемы Геноцида армян Рафаэлем Лемкиным, технологический прогресс и риски совершения геноцида, отдельные примеры геноцидов (Бангладеш, Камбоджа, Тимор, Анфаль и др.), сравнительное изучение геноцидов, элителицид.

Эл. почта: poghosyan.narek@genocide-museum.am